

THE MARC AND
ISMENE FITCH
LABORATORY:

Μ Ι Σ Ο Σ

Α Ι Ω Ν Α Σ

Δ Ι Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Η Σ

Α Ρ Χ Α Ι Ο Λ Ο Γ Ι Κ Η Σ

Ε Ρ Ε Υ Ν Α Σ

|| Δρ Ευαγγελία Κυριατζή
Διευδύντρια Εργαστηρίου Fitch

Αθήνα, Παρασκευή 29 Νοεμβρίου 1974

Αρχή της Μεταπολίτευσης για την Ελλάδα. Οι μνήμες από τα επτά χρόνια δικτατορίας αλλά και την πρόσφατη τραγωδία της Κύπρου είναι ακόμη ζωντανές. Ένας άνεμος ελευθερίας, αισιοδοξίας και δημιουργικότητας όμως πνέει παντού. Σε αυτή τη χρονική στιγμή, ένα ενδιαφέρον πείραμα ξεκινάει στον κήπο του κτιρίου επί της οδού Σουηδίας 52, στο Κολωνάκι. Ένα πείραμα του οποίου η επιτυχία θα ανοίξει νέες προοπτικές για την ελληνική αρχαιολογία και θα αναβαθμίσει σημαντικά τον ρόλο της στο διεθνές γίγνεσθαι του κλάδου.

Ο διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (ΒΣΑ), Hector Catling, υποδέχεται σε μια ανοιχτή εκδήλωση αντιπροσώπους της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ξένων σχολών στην Αθήνα, μαζί με τον πρέσβη της Βρετανίας στην Ελλάδα και τον άρτι αφιχθέντα Γραμματέα της Βρετανικής Ακαδημίας. Η εκδήλωση αφορά τα επίσημα εγκαίνια ενός ερευνητικού εργαστηρίου, που θα είναι το πρώτο εργαστήριο «αρχαιομετρίας»¹ στην Ελλάδα, και ένα από τα πρώτα στον κόσμο. Η ίδρυση του εργαστηρίου ήταν ένα πρωτοπόρο, αν και αρκετά ριψοκίνδυνο, εγχείρημα. Αυτό φαίνεται άμεσα από τη σύγκριση του Εργαστηρίου Fitch με άλλα εργαστήρια «αρχαιομετρίας» της εποχής, που ιδρύθηκαν στο πλαίσιο μεγάλων εθνικών ερευνητικών κέντρων ή πανεπιστημίων, με δυνατό-

τητα πρόσβασης σε ήδη υπάρχουσες και υψηλού επιπέδου υποδομές και κατάρτιση. Τέτοια εργαστήρια λειτουργούσαν ήδη στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στη Βρετανία, στο University of California, Berkeley και στο Brookhaven National Laboratory στις ΗΠΑ. Την ίδρυση του Fitch θα ακολουθήσει γρήγορα και η γένεση ενός άλλου, ανάλογου εργαστηρίου στην Ελλάδα, στο Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών (ΕΚΕΦΕ) «Δημόκριτος». Στα χρόνια που ακολούθησαν, το μικρό εργαστήριο της Βρετανικής Σχολής, με τον περιορισμένο εξοπλισμό του, αποδείχθηκε τελικά ένα πολύ επιτυχημένο πείραμα που άνοιξε τον δρόμο και για άλλα τέτοιου είδους εργαστήρια, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Αν και στην πορεία του απέκτησε πρόσβαση σε εξειδικευμένο εξοπλισμό και ανέπτυξε υψηλού επιπέδου υποδομές, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του υπήρξε πάντα η στενή του σύνδεση με την αρχαιολογική έρευνα, καθώς αποτελεί μέρος ενός οργανισμού (της ΒΣΑ) που συνδέεται στενά με τις ανθρωπιστικές σπουδές. Η έμφαση ήταν από την αρχή στη χρήση τεχνικών και μεθόδων από τις θετικές επιστήμες για να απαντηθούν συγκεκριμένα αρχαιολογικά ερωτήματα στο πλαίσιο συγκεκριμένων ερευνών. Η πορεία του εργαστηρίου ακολούθησε πάντα τις τάσεις και εξελίξεις στον κλάδο της αρχαιολογίας και έτσι η συμβολή του ήταν καιρία στη δημιουργία γε-

01
Εξωτερική όψη
του Εργαστηρίου Fitch
σήμερα.

02
Επίσκεψη του πρίγκιπα
Καρόλου στο εργαστήριο
τον Νοέμβριο του 1998.

φυρών συνεργασίας ανάμεσα στην αρχαιολογία και τις θετικές επιστήμες στην Ελλάδα και ευρύτερα. Επίσης, το Εργαστήριο Fitch διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη γενικότερη εξοικείωση των αρχαιολόγων, Ελλήνων και ξένων, με τις δυνατότητες εφαρμογής θετικών επιστημών στην αρχαιολογική έρευνα και φυσικά συνέβαλε καίρια στην εκπαίδευση νεότερων, τόσο αρχαιολόγων όσο και θετικών επιστημόνων, σε τέτοιου είδους διεπιστημονικές συνεργασίες. Ευρύτερα, το εργαστήριο αυτό, που σύντομα (το 2024) συμπληρώνει μισό αιώνα δράσης, συνέβαλε στη σύνδεση της ελληνικής αρχαιολογίας και αρχαιολογικής κοινότητας με τις διεθνείς εξελίξεις στον κλάδο, σε στενή συνεργασία με πρωτοπόρα κέντρα στη Βρετανία. Η συμβολή του, λοιπόν, συνδέεται τόσο με την ευρύτερη υιοθέτηση νέων πρακτικών έρευνας στην Ελλάδα, όσο και με τη δημιουργία μιας νέας γενιάς αρχαιολόγων-επιστημόνων που διαδραμάτισαν και συνεχίζουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις διεθνείς εξελίξεις στο πεδίο της αρχαιολογίας.

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ FITCH

Αν και τα εγκαίνια του εργαστηρίου πραγματοποιήθηκαν στο τέλος του 1974, οι ευρύτερες διεργασίες που κυοφόρησαν το φαινόμενο της «αρχαιομετρίας» είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα συναντά κανείς θετικούς επιστήμονες να συμμετέχουν σε αρχαιολογικές έρευνες πεδίου και μελέτες ευρημάτων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ενώ εκθέσεις και αναφορές τους εμφανίζονταν συχνά ως παραρτήματα σε αρχαιολογικές δημοσιεύσεις. Η μεγάλη στροφή όμως προς τις εφαρμογές θετικών επιστημών στην αρχαιολογία σημειώνεται ουσιαστικά από τη δεκαετία του 1960 και μετά, και αναπτύσσεται ιδιαίτερα υπό την επίδραση του κινήματος της «Νέας Αρχαιολογίας» στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη. Οι σημαντικές αλλαγές στην επικρατούσα θεωρία και μεθοδολογία της αρχαιολογίας συνδυάζονται με ολοένα και μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στη συμβολή των θετικών επιστημών στην έρευνα της ιστορίας του ανθρώπου, δίνοντας ώθηση στη διεπιστημονικότητα². Σημαντικές είναι οι εξελίξεις αυτές στη Βρετανία, όπου ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 (1955), δημιουργήθηκε το Oxford Research Laboratory for Archaeology and the History of Art (RLAHA), ένα από τα πρώτα εργαστήρια «αρχαιομετρίας» στον κόσμο (βλ. <https://www.arch.ox.ac.uk/research-lab-archaeology-and-history-art>). Ο πρώτος του διευθυντής ήταν ο Edward T. Hall, με υποδιευθυντή τον Martin J. Aitken, που αργότερα έμελλε να παίξουν σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του Εργαστηρίου Fitch. Από το 1958 οι έρευνες του εργαστηρίου της Οξφόρδης άρχισαν να δημοσιεύονται σε ένα επίσηο ενημερωτικό δελτίο, με τον τίτλο *Archaeometry*, που σήμερα αποτελεί ένα από τα εγκυρότερα διεθνή περιοδικά του κλάδου. Στο τέταρτο τεύχος του *Archaeometry*, το 1961, δημοσιεύεται ένα άρθρο που υπογράφεται από τον Hector Catling και τις Eva Richards και E.A. Blin-Stoyle, με τίτλο «Spectrographic Analysis of Mycenaean and Minoan pottery»³. Το άρθρο αυτό ήταν προάγγελος μιας σειράς εξελίξεων που οδήγησαν τελικά στην ίδρυση του Εργαστηρίου Fitch στην Αθήνα σχεδόν δεκαπέντε χρόνια αργότερα. Η σχετική έρευνα είχε ως σημείο εκκίνησης μια ιδέα του M.S.F. Hood, τότε Διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, να χρησιμοποιήσει το νεοσύ-

στατο εργαστήριο της Οξφόρδης για να διερευνήσει τη χημική διαφοροποίηση των πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν από κεραμείς κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε θέσεις της πειρωτικής Ελλάδας, της Κρήτης και των νησιών. Στόχος ήταν να αξιολογηθεί η δυνατότητα προσδιορισμού της προέλευσης της κεραμικής που εντοπίζεται σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου. Η συνεργασία που προέκυψε έφερε σε επαφή με το εργαστήριο τον τότε νεαρό επιμελητή στο Ashmolean Museum του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Hector Catling, και υπήρξε η αρχή μιας μακράς και ουσιαστικής σχέσης των Edward Hall (εικ. 6) και Martin Aitken με τη Βρετανική Σχολή Αθηνών.

Την ίδια περίοδο, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, αρχίζει να βλέπει κανείς στην Ελλάδα μια σειρά από πρωτοπόρα ερευνητικά προγράμματα πεδίου που γίνονται φορείς των νέων αντιλήψεων και πρακτικών στον χώρο της Αρχαιολογίας. Πολλές από τις πρώτες τέτοιες διεπιστημονικές έρευνες πεδίου σχετίζονται με τη Βρετανική Σχολή Αθηνών και πραγματοποιούνται από βρετανικά πανεπιστήμια. Πρόκειται για ανασκαφές ή επιφανειακές έρευνες από ερευνητικές ομάδες που περιλαμβάνουν αρχαιολόγους αλλά και επιστήμονες από διάφορους κλάδους των φυσικών επιστημών, οι οποίοι συνεργάζονται στενά στον σχεδιασμό και την πραγματοποίηση των ερευνών πεδίου και της μελέτης των διαφόρων κατηγοριών ευρημάτων. Τέτοιες ήταν οι επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές της ομάδας του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ, με επικεφαλής τον Eric Higgs, στη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ήπειρο, αλλά και οι ανασκαφές των νεολιθικών οικισμών στη Νέα Νικομήδεια, τους Σιταγρούς, τον Σάλιαγκο και την Κνωσό⁴. Καταρχάς, οι έρευνες αυτές έθεσαν τις βάσεις για την πιο συστηματική διερεύνηση της Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. Η συμβολή τους όμως είναι πολύ σημαντική, όχι μόνο γιατί παρείχαν νέα, συχνά ανατρεπτικά δεδομένα για συγκεκριμένες περιόδους και περιοχές, αλλά και γιατί άνοιξαν τον δρόμο για την ουσιαστική διεπιστημονικότητα που διέπει πλέον τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα.

Ενώ λοιπόν δημιουργούνταν ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση της διεπιστημονικής αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, συνεχίζονταν και η συνεργασία του εργαστηρίου της Οξφόρδης με τη ΒΣΑ σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, όπως μαρτυρούν μια σειρά από δημοσιεύσεις στο *Archaeometry* και στο *Annual of the British School at Athens*. Πέρα από την έρευνα, οι συνεργασίες αυτές καλλιέργησαν και δυνάμωσαν και τις προσωπικές σχέσεις όλων των εμπλεκόμενων. Οι συχνές επαφές στο εργαστήριο αλλά και οι συναντήσεις στα κολεγιακά δείπνα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης παρείχαν πρώτης τάξης ευκαιρίες για συζητήσεις πάνω σε νέες καινοτόμες ιδέες. Και μία από αυτές αφορούσε την ίδρυση ενός εργαστηρίου στη βάση της ΒΣΑ, στην Αθήνα, όπου θα μεταφερόταν ένα μέρος της έρευνας του εργαστηρίου της Οξφόρδης, κυρίως σε σχέση με αναλύσεις κεραμικής από την Ελλάδα. Την εποχή εκείνη το εργαστήριο στην Οξφόρδη, έχοντας ήδη σημαντική εμπειρία σε αναλύσεις κεραμικής, στρεφόταν σε νέες μεθοδολογικές διερευνήσεις και στην ανάλυση νέων υλικών. Η αρχική ιδέα φαίνεται ότι ήταν του Martin Aitken και έτυχε άμεσα της πολύ ευνοϊκής υποδοχής του στενού πλέον συνεργάτη του Hector Catling, που είχε μόλις εκλεγεί δι-

03

Η είσοδος του εργαστηρίου την περίοδο 1974–1987. Το Εργαστήριο Fitch στεγάστηκε αρχικά σε ένα δωμάτιο της «Δυτικής Αποθήκης» της ΒΣΑ.

04

Το εσωτερικό του εργαστηρίου στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Δεξιά ο Richard Jones, πρώτος διευθυντής του εργαστηρίου.

Marcus Felix Brudenell Fitch (CBE, DLitt, Hon FBA, FSA, 1908–1994)

Βρετανός επιχειρηματίας και συλλέκτης έργων τέχνης. Ασχολήθηκε από νωρίς με τις εμπορικές επιχειρήσεις της οικογένειάς του (εμπόριο τροφίμων). Αν και δεν ακολούθησε πανεπιστημιακές σπουδές ήταν πολυταξιδεμένος και πολυδιαβασμένος, με ποικίλα ενδιαφέροντα για την ιστορία, την αρχαιολογία και την τέχνη. Υπήρξε χορηγός σε ερευνητικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα της Βρετανίας (κυρίως στο Πανεπιστήμιο του Λέστερ) και το 1956 ίδρυσε το Marc Fitch Fund που έχει στόχο τη χρηματοδότηση έρευνας στους τομείς του ενδιαφέροντός του. Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της ΒΣΑ από τη δεκαετία του 1960. Συγχρηματοδότησε την ανέγερση του Στρωματογραφικού Μουσείου στην Κνωσό (εγκαίνια 1966). Από το 1973 μέχρι τον θάνατό του διατήρησε στενή σχέση με το εργαστήριο που φέρει το όνομά του, του οποίου υπήρξε βασικός χορηγός, συχνά με την ελληνική καταγωγή σύζυγό του Ismene Fitch.

ευθυντής της ΒΣΑ, αλλά και του προέδρου του διοικητικού συμβουλίου της Σχολής, Vincent Desborough.

Ο Hector Catling έρχεται στην Αθήνα να αναλάβει τα νέα του καθήκοντα το 1971 και προχωρά στην περαιτέρω προώθηση της ιδέας με τη σύνταξη λεπτομερούς πρότασης για τη δημιουργία ενός τέτοιου εργαστηρίου. Η πρόταση υποβάλλεται προς συζήτηση στο διοικητικό συμβούλιο της Σχολής, ενώ τον Δεκέμβριο του 1971 ακολουθεί και σχετική επίσημη αίτηση προς το Ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού και τον Γενικό Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων, Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Η έγκριση του αιτήματος από το Υπουργείο Πολιτισμού ήταν αμεσότητα και πολύ θετική, όπως διακρίνεται στο σχετικό έγγραφο με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου 1972⁵.

Ο επόμενος στόχος ήταν η εξασφάλιση των απαιτούμενων κονδυλίων για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου, που αφορούσε τόσο τη δημιουργία του εργαστηρίου όσο και την περαιτέρω λειτουργία του. Στις συνεχιζόμενες συζητήσεις στο διοικητικό συμβούλιο της Σχολής, παρά τη γενικότερα θετική στάση, εκφράστηκαν επιφυλάξεις κυρίως για τη βιωσιμότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος. Η Βρετανική Ακαδημία αντέδρασε όμως πολύ θετικά, αναλαμβάνοντας την κάλυψη του ετήσιου κόστους λειτουργίας του. Οι Hall και Aitken στάθηκαν αμέριστοι υποστηρικτές της ιδέας από την αρχή, με την υπόσχεση δωρεάς σημαντικού εξοπλισμού από το εργαστήριο της Οξφόρδης. Οι ίδιοι δεσμεύτηκαν επίσης να βοηθήσουν στην επιλογή και εκπαίδευση του ερευνητικού υπεύθυνου (Research Officer) αλλά και να αναλάβουν συμβουλευτικό ρόλο στη μετέπειτα λειτουργία του εργαστηρίου. Η ΒΣΑ έλαβε δωρεές για την ίδρυση του εργαστηρίου από την Goldsmiths' Company of the City of London και αργότερα το Ernest Cook Trust, αλλά οι μίνες περνούσαν και υπολειπόταν ακόμη να καλυφθεί το μεγαλύτερο μέρος του απαιτούμενου κονδυλίου. Τότε, εμφανίστηκε ως από μηχανής θεός ο Marc Fitch που μαζί με τη σύζυγό του Ismene ανέλαβαν να καλύψουν όλο το υπόλοιπο ποσό (εικ. 5).

Η γενναιόδωρη προσφορά τους έφθασε στο διοικητικό συμβούλιο της ΒΣΑ τον Ιούνιο του 1973 και οι διαδικασίες για την πραγματοποίηση του σχεδίου ξεκίνησαν αμέσως με την προσπάθεια να βρεθεί καταρχάς ο κατάλληλος ερευνητής που θα αναλάμβανε τη λειτουργία του εργαστηρίου στην Αθήνα. Όπως και έγινε. Τον Μάιο του 1974, έπειτα από μια περίοδο προετοιμασίας στην Οξφόρδη, υπό την επίβλεψη του Edward Hall, έρχεται στην Αθήνα να αναλάβει τα καθήκοντά του ως ερευνητικός υπεύθυνος του νέου εργαστηρίου ο Δρ Richard Jones. Τα επίσημα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν έξι μίνες αργότερα, στα τέλη Νοεμβρίου 1974, με την παρουσία του Marc και της Ismene Fitch αλλά και πολλών Ελλήνων αρχαιολόγων και μελών άλλων ξένων σχολών στην Αθήνα. Ο Sir Brooks Richards, Πρέσβης της Βρετανίας στην Ελλάδα, κήρυξε την έναρξη της λειτουργίας του και ανακοίνωσε το όνομά του: The Marc and Ismene Fitch Research Laboratory.

ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Η σχεδόν 50χρονη πορεία του Εργαστηρίου Fitch χαρακτηρίζεται από συνεχή ανάπτυξη, όσον αφορά τις δράσεις και συνεργασίες του, αλλά και επέκταση από άποψη χώρου, υποδο-

05

Επιστημονική Συνάντηση στο Εργαστήριο Fitch, Μάιος 1989. Πρώτος από δεξιά ο Richard Jones (διευθυντής του εργαστηρίου) και δίπλα του οι Marc και Ismene Fitch. Πρώτος από αριστερά ο C.K. Williams II (χορηγός και συνεργάτης). Διακρίνονται επίσης ερευνητές του εργαστηρίου και συνεργάτες από την Ελλάδα και τη Βρετανία.

06

Edward (Teddy) T. Hall (1924–2001). Πρώτος διευθυντής του Oxford Research Laboratory for Archaeology and the History of Art και πρώτος πρόεδρος της επιτροπής του Εργαστηρίου Fitch (Fitch Laboratory Subcommittee). Πηγή εικόνας: <https://www.nature.com/articles/35098183>.

07

Το νέο κτίριο του Εργαστηρίου Fitch σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Νίκου Ζαργάνη (1987).

Charles Kaufman Williams, II, (BA, MFA, PhD, 1930–)

Αμερικανός αρχαιολόγος, αρχιτέκτονας και συλλέκτης έργων τέχνης, με πλούσιο φιλανθρωπικό έργο. Από ευκατάστατη οικογένεια επιχειρηματιών, σπούδασε αρχιτεκτονική, καλές τέχνες και αρχαιολογία. Υπήρξε διευθυντής των ανασκαφών της αρχαίας Κορίνθου (1966–1997), όπου και συνεχίζει την ερευνητική και συγγραφική του δραστηριότητα. Διετέλεσε επί σειρά ετών μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Το 1993 τιμήθηκε με το Gold Medal of the Archaeological Institute of America και το 2021 με το μετάλλιο του Ταξιδάρχη του Τάγματος του Φοίνικα από την πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου για τη συμβολή του στην αρχαιολογία και τη μελέτη και διατήρηση του ελληνικού πολιτισμού αντίστοιχα. Ανέπτυξε στενή σχέση με τη ΒΣΑ από τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του στην Ελλάδα και είναι επίτιμο μέλος του διοικητικού της συμβουλίου. Υπήρξε πάντα στενός συνεργάτης και βασικός χορηγός του Εργαστηρίου Fitch από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του (εικ. 5).

μών και εξοπλισμού, ακολουθώντας τις διεθνείς τεχνολογικές και μεθοδολογικές εξελίξεις των σχετικών κλάδων (εικ. 3, 4). Το εργαστήριο φιλοξενήθηκε αρχικά στη λεγόμενη «δυτική αποθήκη», ένα τρίχωρο οίκημα που κτίστηκε το 1958 στον κήπο της ΒΣΑ, για να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες του ιδρύματος για αποθήκευση. Το 1974 το μεγαλύτερο από τα τρία δωμάτια της αποθήκης ανακαινίστηκε και εξοπλίστηκε με νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση και μονάδα κλιματισμού για να φιλοξενήσει τον εξοπλισμό που έφτασε οδικώς από την Οξφόρδη. Η εγκατάσταση του εξοπλισμού για στοιχειακή ανάλυση με φασματοσκοπία οπτικής εκπομπής (Optical emission spectroscopy) και φθορισμού ακτίνων Χ (X-ray fluorescence spectroscopy) αποτέλεσε τον αρχικό στόχο του νεοαφιχθέντος Richard Jones. Στα χρόνια που ακολούθησαν το εργαστήριο πραγματοποίησε έναν μεγάλο αριθμό αναλύσεων στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων που αφορούσαν τη μελέτη κεραμικής διαφόρων περιόδων και περιοχών δημιουργώντας σημαντικές συνεργασίες. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες ηλεκτρικές γεωφυσικές διασκοπήσεις σε αρχαιολογικές θέσεις της Ελλάδας με εξοπλισμό που επίσης δωρήθηκε από το εργαστήριο της Οξφόρδης.

Το 1987, έπειτα από δεκατρία χρόνια επιτυχούς λειτουργίας που αποτυπώνεται σε μια σειρά εμβληματικών δημοσιεύσεων, η ΒΣΑ αποφασίζει την κτιριακή επέκταση του Εργαστηρίου Fitch, με την ευκαιρία του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της. Η κατασκευή του νέου κτιρίου, που εγκαινιάζεται στις 14 Απριλίου 1988, έγινε πραγματικότητα χάρη στη γενναιόδωρη χορηγία και πάλι του Marc Fitch. Πρόσθετες χορηγίες για την κάλυψη του απαραίτητου εξοπλισμού του κτιρίου πραγματοποιήθηκαν από την Ismene Fitch, τον Charles K. Williams II, το Institute for Aegean Prehistory (χάρη στον Malcolm Wiener) και το Grindlay's Bank (χάρη στον Robert Wild). Τα σχέδια για το νέο Fitch, από τον αρχιτέκτονα Νίκο Ζαργάνη, περιλαμβάνουν μια μικρή επέκταση του υπάρχοντος ισόγειου κτιρίου της «δυτικής αποθήκης», που είχε βαθμιαία καταληφθεί από το εργαστήριο, αλλά και την προσθήκη ενός ακόμη ορόφου (εικ. 7). Το πολύχωρο και διώροφο πλέον κτίριο του εργαστηρίου έχει τώρα συνολικό εμβαδόν πάνω από 220 τ.μ., σε αντιδιαστολή με το αρχικό δωμάτιο των 45 τ.μ., όπου φιλοξενήθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Το νέο κτίριο, σε αρχιτεκτονικό στιλ εναρμονισμένο με τα υπάρχοντα κτίρια της ΒΣΑ, διέθετε εξειδικευμένους χώρους για τις διάφορες φάσεις στοιχειακής αλλά και πετρογραφικής ανάλυσης αρχαίων αντικειμένων, αυξημένο χώρο για αποθήκευση δειγμάτων καθώς και χώρο γραφείων, ενώ προβλεπόταν για πρώτη φορά και χώρος για περιβαλλοντικές αρχαιολογικές μελέτες.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, το Fitch συνέχισε να αναπτύσσει τις δραστηριότητές του και φυσικά να ανανεώνει και να επεκτείνει τον εξοπλισμό του αλλά και να αυξάνει το προσωπικό του.

Η ΒΣΑ έλαβε σημαντική υποστήριξη για την περαιτέρω ανάπτυξη του εργαστηρίου τόσο από την οικογένεια Fitch όσο και από τον Charles K. Williams II, που στην πορεία γίνεται ο κύριος χορηγός του εργαστηρίου. Η Βρετανική Ακαδημία συνέχισε να καλύπτει τα τρέχοντα έξοδα λειτουργίας του. Η ανανέωση και η επέκταση του εξοπλισμού, σε συνδυασμό με

νέες πρακτικές ανάλυσης, δημιούργησε την ανάγκη για αναδιοργάνωση και λειτουργική αναπροσαρμογή των χώρων του. Η σημαντικότερη αλλαγή τέτοιου είδους, που συνδυάστηκε και με μικρής κλίμακας κτιριακή ανακαίνιση του εργαστηρίου, πραγματοποιήθηκε το 2009. Αφορούσε κυρίως τη δημιουργία, στο ισόγειο του κτιρίου, μιας μονάδας για στοιχειακή ανάλυση με νέας γενιάς φασματομέτρο για φθορισμό ακτίνων Χ με διασπορά μήκους κύματος (Wavelength Dispersive X-ray fluorescence), που συνδυάστηκε με εξειδικευμένες υποδομές για προετοιμασία δειγμάτων σε γυάλινα δισκία με σύντηξη (εικ. 9)⁶. Παράλληλα, δημιουργήθηκε νέος εξειδικευμένος χώρος ερευνητικών μικροσκοπιών (εικ. 8) και εμπλουτίστηκε ο υπάρχων εξοπλισμός σε μικροσκοπία και συστήματα ψηφιακής φωτογράφισης για την εξυπηρέτηση μεγαλύτερου αριθμού ερευνητών. Τέλος, διαμορφώθηκε κατάλληλα χώρος για την οργάνωση σεμιναρίων και εργαστηριακών μαθημάτων, που εξοπλίστηκε με δώδεκα πολωτικά μικροσκόπια διδασκαλίας, ενώ παράλληλα αναπτύχθηκαν και, μοναδικές στο είδος τους, συλλογές αναφοράς λεπτών τομών από ορυκτά, πετρώματα αλλά και πειραματικές κεραμικές ύλες ειδικά για τις ανάγκες της διδασκαλίας (εικ. 12–13).

Η παραπάνω αναβάθμιση των υποδομών του Εργαστηρίου Fitch το 2009 σημάδεψε την αρχή μιας νέας φάσης στην ιστορία του, με αυξανόμενη έμφαση στην εκπαίδευση νέων ερευνητών μέσα από οργανωμένους κύκλους θεωρητικών και εργαστηριακών μαθημάτων, παράλληλα με την περαιτέρω ανάπτυξη ερευνητικών προγραμμάτων και συνεργασιών. Η οικονομική στήριξη του Charles K. Williams II, όπως και εκείνη από το Bradford McConnell Trust, που αφορούσε κυρίως υποδομές διδασκαλίας, υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας στην περαιτέρω αναβάθμιση του εργαστηρίου.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ FITCH

Σήμερα, το εργαστήριο αποτελεί κυρίως ένα κέντρο μελέτης και ανάλυσης κεραμικών υλικών, διαθέτοντας εξειδικευμένο εξοπλισμό για πετρογραφική και στοιχειακή ανάλυση. Ο εξοπλισμός αυτός μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση λίθινων, μεταλλικών ή μεταλλουργικών ευρημάτων και εδαφών. Επιπλέον, διαθέτει υποδομές για βιοαρχαιολογική έρευνα, κυρίως στους τομείς της οστεοαρχαιολογίας (μελέτη οστών ζώων και ψαριών, αλλά και ανθρώπινων καταλοίπων) και της αρχαιοβοτανικής. Τέλος, διαθέτει εξοπλισμό για γεωφυσική διασκόπηση αρχαιολογικών χώρων.

Μερικές εκατοντάδες ερευνητικά προγράμματα έχουν πραγματοποιηθεί, φιλοξενηθεί ή υποστηριχθεί μέχρι σήμερα από το Εργαστήριο Fitch στα σχεδόν πενήντα χρόνια της λειτουργίας του, παράγοντας πλήθος δημοσιεύσεων και προωθώντας τη γνώση του αρχαίου κόσμου αλλά και ερευνητικές μεθοδολογίες. Τα περισσότερα αφορούν θέσεις και περιοχές του ελλαδικού χώρου αλλά ολόενα και συχνότερα επεκτείνονται και σε άλλες περιοχές, κυρίως της Μεσογείου.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Το Εργαστήριο Fitch διέθετε από την αρχή της λειτουργίας του εξοπλισμό για ηλεκτρική διασκόπηση και μια σειρά από σημαντικά προγράμματα έχουν πραγματοποιηθεί από προ-

σωπικό και συνεργάτες του εργαστηρίου σε αρχαιολογικές θέσεις σε όλη την Ελλάδα, συχνά σε συνεργασία με άλλες ξένες σχολές. Ο εξοπλισμός, που κατά καιρούς έχει ανανεωθεί, προορίζεται κυρίως για ηλεκτρική και μαγνητική διασκόπηση. Η γεωφυσική διασκόπηση αποσκοπεί στον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση υποεπιφανειακών αρχαίων καταλοίπων, με βάση τις μετρούμενες γεωφυσικές τους ιδιότητες και τη διαφοροποίησή τους σε σχέση με τις αντίστοιχες των επιχώσεων στο περιβάλλον ταφής τους. Η χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών και η τεράστια ανάπτυξη στις τεχνολογίες πληροφοριών έχουν επιφέρει δραματικές αλλαγές στις εφαρμογές γεωφυσικής διασκόπησης στη διερεύνηση αρχαιολογικών θέσεων, με τεράστια αύξηση της δυνατότητας συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις πρώτες τέτοιες έρευνες του Fitch στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1970 (π.χ. Θάσος 1979), τόσο η καταγραφή των δεδομένων όσο και η γραφιστική τους απεικόνιση γινόταν με το χέρι. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών στο πεδίο δημιουργεί νέες προοπτικές για κάλυψη μεγαλύτερης έκτασης και καλύτερη ποιότητα στην επεξεργασία και την απεικόνιση των αποτελεσμάτων (π.χ. έρευνα του εργαστηρίου στην αρχαία Στύμφαλο, 1983). Η συνεχιζόμενη τεχνολογική ανάπτυξη καθιστά πια εφικτό να αναλαμβάνονται διασκοπήσεις πολύ μεγαλύτερης κλίμακας που διενεργούνται σε πολύ μικρότερα χρονικά διαστήματα. Το αποκορύφωμα είναι έρευνες σαν αυτή που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο συνεργασίας του εργαστηρίου με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, και αφορούσε τον αρχαιολογικό χώρο των Φιλίππων Καβάλας. Ερευνήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της θέσης που παρέμενε μη ανασκαμμένο, μια έκταση συνολικά 180 στρεμμάτων, με εκατοντάδες χιλιάδες σημειακές μετρήσεις. Έτσι αποκαλύφθηκε με αξιοσημείωτη λεπτομέρεια το πολεοδομικό σχέδιο σε τμήματα της αρχαίας πόλης που δεν είχαν ακόμη ανασκαφεί⁷.

ΒΙΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, συγκροτούνται στο νέο Εργαστήριο Fitch μια σειρά από συστηματικές συλλογές αναφοράς για τη μελέτη βιολογικών καταλοίπων (οστών ζώων, ψαριών και οστέων αλλά και σπόρων), κατά τα πρότυπα αντίστοιχων συλλογών του Τμήματος Προϊστορίας του Πανεπιστημίου του Σέφιλντ, που αποτέλεσε ένα από τα πρωτοπόρα κέντρα στις σπουδές περιβαλλοντικής αρχαιολογίας σε παγκόσμιο επίπεδο⁸. Ο αυξανόμενος αριθμός των, νέων κυρίως, αρχαιοζωολόγων και αρχαιοβοτανολόγων που χρησιμοποιούν τις συγκριτικές συλλογές του εργαστηρίου αφορά Έλληνες αλλά και ξένους ερευνητές που πραγματοποιούν μεταπτυχιακές σπουδές περιβαλλοντικής αρχαιολογίας και βιοαρχαιολογίας στη Βρετανία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στην Ελλάδα πιο πρόσφατα. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά η θέσπιση ετήσιου κύκλου υποτροφιών από το εργαστήριο (Fitch Bursaries), από το 2005 και μετά, αλλά και η συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού. Οι τελευταίες υποστηρίζουν και επιβλέπουν θεσμικά όλες αυτές τις έρευνες, που προϋποθέτουν μεταφορά αρχαιολογικών ευρημάτων προς μελέτη στο εργαστήριο. Οι περισσότερες από τις βιοαρχαιολογικές αυτές μελέτες αφορούν ευρήματα από σωστικές ή συστηματικές ανασκαφές ως επί το πλείστον Εφο-

ρειών Αρχαιοτήτων σε θέσεις της Μακεδονίας και της Κεντρικής Ελλάδας, κυρίως της Αττικής και της Βοιωτίας. Η συνεργασία αυτή που έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια όχι μόνο προωθεί τη βιοαρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα αλλά και συμβάλλει αποφασιστικά στη συστηματική μελέτη και δημοσίευση πολύ σημαντικών και μεγάλης κλίμακας σωστικών ανασκαφών του Υπουργείου Πολιτισμού σε οικισμούς και νεκροταφεία (όπως στον Κλείτο Κοζάνης, τον Προσκυνά Φθιώτιδας, το Κολικρέπι Σπάτων και το Κορωπί Αττικής)⁹.

ΕΝΑ ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Από την ίδρυση του εργαστηρίου, οι αναλύσεις κεραμικής αποτέλεσαν τον βασικό άξονα της δράσης του. Όπως είναι φυσικό, στη διάρκεια των πέντε δεκαετιών λειτουργίας του σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στα ερωτήματα, τη μεθοδολογία και την κλίμακα της έρευνας για την αρχαία κεραμική, πάντα στο πλαίσιο των ευρύτερων εξελίξεων στη θεωρία και μέθοδο της Αρχαιολογίας, τις οποίες το Εργαστήριο Fitch όχι μόνο ακολουθεί αλλά και διαμορφώνει.

Οι πρώτες έρευνες του Εργαστηρίου Fitch από τον Richard Jones συνέχισαν ουσιαστικά την παράδοση που κληροδοτήθηκε από το εργαστήριο της Οξφόρδης, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από τη συνεργασία με τον Hector Catling. Αφορούσε τον προσδιορισμό της προέλευσης της κεραμικής μινωικού και μυκηναϊκού ρυθμού αλλά βαθμιαία και κεραμικής άλλων περιόδων, όπως της Νεολιθικής, της Γεωμετρικής και της Κλασικής. Η διερεύνηση της προέλευσης πραγματοποιούνταν με τη χρήση χημικής (στοιχειακής) ανάλυσης και βασιζόταν στη δημιουργία «ομάδων αναφοράς». Το 1986, ο Richard Jones, που έγινε και ο πρώτος διευθυντής του εργαστηρίου, δημοσίευσε έναν τόμο με τίτλο *Greek and Cypriot Pottery; a review of scientific studies*, που περιλάμβανε όλα τα μέχρι τότε δεδομένα για μελέτες προέλευσης κεραμικής. Ο τόμος αυτός αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του Fitch αλλά και του κλάδου της μελέτης κεραμικής στην Ελλάδα και την ανατολική Μεσόγειο. Η αυξανόμενη εμπειρία και κατανόηση όλων των παραμέτρων της σχετικής έρευνας δημιούργησε κλίμα αισιοδοξίας αλλά και εποικοδομητικού προβληματισμού, που οδήγησε σε μεθοδολογικές εξερευνήσεις. Έτσι, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970, αρχίζει η πειραματική εφαρμογή μιας νέας τεχνικής κεραμικής ανάλυσης στο εργαστήριο, της πετρογραφικής ανάλυσης με λεπτές τομές ή κεραμικής πετρολογίας¹⁰. Η νέα αυτή τεχνική προσφερόταν για τη συνδυασμένη μελέτη της προέλευσης και της τεχνολογίας των κεραμικών υλικών αλλά και για τον ορισμό πιο ασφαλών ομάδων αναφοράς, αφού παρείχε τη δυνατότητα συσχετισμού της ορυκτολογικής σύστασής τους με τη γεωλογία μιας περιοχής. Η εφαρμογή της κεραμικής πετρολογίας στο Εργαστήριο Fitch αναπτύχθηκε σημαντικά στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 μέσα από την έρευνα του Ian Whitbread για τα κέντρα παραγωγής των εμπορικών αμφορέων του αρχαίου ελληνικού κόσμου, αλλά και μια σειρά άλλων ερευνητών όπως ο Peter Day (παραγωγή και διακίνηση κεραμικής στην Κρήτη και θέσεις της κεντρικής Μεσογείου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού)¹¹, η Sarah Vaughan (για την κεραμική στις Κυκλάδες κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού)¹², η Louise Joyner (βυζαντινή και

08
Εργαστήριο μικροσκοπίων.

09
Εργαστήριο παρασκευής
δειγμάτων στοιχειακής
ανάλυσης.

φραγκική κεραμική παραγωγή στην Κόρινθο)¹³ και άλλοι. Η έρευνα του Whitbread (που υπήρξε διευθυντής του Εργαστηρίου Fitch για την περίοδο 1992–2001) δημοσιεύθηκε το 1995 σε έναν τόμο που αποτελεί διεθνώς πλέον βασικό εγχειρίδιο για την εφαρμογή της κεραμικής πετρολογίας¹⁴. Η παράλληλη μελέτη σύγχρονων παραδοσιακών αγγειοπλαστών, και του τρόπου επιλογής και επεξεργασίας των τοπικών πρώτων υλών τους, αποδείχθηκε από την αρχή καίριας σημασίας για την προσέγγιση των τεχνολογικών επιλογών των αρχαίων τεχνιτών. Τέτοιες μελέτες πραγματοποιούνταν συχνά από ερευνητές του Fitch ως μέρος ευρύτερων προγραμμάτων¹⁵.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι καινοτόμες αυτές ιδέες και μεθοδολογίες δοκιμάστηκαν ποικιλοτρόπως στο πλαίσιο κυρίως δύο ερευνητικών προγραμμάτων που συνέβαλαν κίρρια στη διαμόρφωση της τωρινής προσέγγισης στις έρευνες του εργαστηρίου. Οι δύο αυτές μελέτες αφορούν τη διαχρονική έρευνα των τοπίων της κεραμικής στα Κύθηρα¹⁶ και την Αίγινα¹⁷ και ξεκίνησαν σχεδόν ταυτόχρονα γύρω στο 2000. Η αποκρυσταλλωμένη πλέον μεθοδολογία δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην αρχαιολογική μελέτη της κεραμικής για την πιο τεκμηριωμένη επιλογή δειγμάτων, συνδυάζει άρρηκτα πλέον τις δύο τεχνικές, πετρογραφικής και στοιχειακής ανάλυσης, αλλά και τη δειγματοληψία, πειραματική επεξεργασία και ανάλυση διαθέσιμων πρώτων υλών από την υπό μελέτη περιοχή. Τέλος, όπου είναι ακόμη εφικτό, πραγματοποιείται και παράλληλη μελέτη παραδοσιακών αγγειοπλαστών και ανάλυσης των προϊόντων τους.

Πέρα όμως από τη μεθοδολογική ωρίμανση σημειώθηκε και μια σημαντική αλλαγή στα ερωτήματα της έρευνας, ακολουθώντας ευρύτερες εξελίξεις στον κλάδο. Έτσι, η εφαρμογή μεθόδων των θετικών επιστημών στη μελέτη της κεραμικής από το Εργαστήριο Fitch δεν στοχεύει πια απλά να προσδιορίσει την προέλευσή της, αλλά να κατανοήσει όλες τις πλευρές της βιογραφίας ενός κεραμικού αγγείου για να προσεγγίσει τους ανθρώπους, τους κατασκευαστές και τους χρήστες του. Η έρευνα αυτή αποτελεί τη βάση για μια νέα προσέγγιση ερωτημάτων που αφορούν τις συνθήκες αναπαραγωγής και διάχυσης τεχνολογικών παραδόσεων και πρακτικών κατανώσης, καίριων για τη μελέτη της καινοτομίας, των ταυτοτήτων ή των ανθρώπινων μετακινήσεων¹⁸.

Τα ερευνητικά προγράμματα του Fitch έχουν πια διαφορετικό γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, καθώς δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη διαχρονικής έρευνας για τα φαινόμενα της παραγωγής και διακίνησης κεραμικής σε συγκεκριμένες θέσεις και το τοπίο τους. Τέτοιες μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί από το εργαστήριο σε έναν μεγάλο αριθμό θέσεων του ελλαδικού χώρου και της ευρύτερης περιοχής του, ενώ τα τελευταία χρόνια οι ερευνητικές δραστηριότητες επεκτείνονται και στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο αλλά και στις Βρετανικές Νήσους.

Τέλος, το Εργαστήριο Fitch επενδύει σημαντικά και στη δημοσιοποίηση της έρευνας — τόσο των αποτελεσμάτων της όσο και της ίδιας της ερευνητικής διαδικασίας —, μέσα από έντυπες και ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις, ποικίλης μορφής,

10

10-11

Πολυάριθμες ξεναγήσεις και εκδηλώσεις για το ευρύτερο κοινό διοργανώνονται κάθε χρόνο.

11

12

12

Επιμορφωτικά σεμινάρια για την κεραμική πετρογραφία πραγματοποιούνται τόσο στο εργαστήριο όσο και στο πεδίο.

13

13

Οι συμμετέχοντες στα επιμορφωτικά σεμινάρια του Εργαστηρίου Fitch προέρχονται από ιδρύματα σε περισσότερες από 20 χώρες ενώ μεγάλο εύρος παρουσιάζουν και οι περιοχές έρευνάς τους.

αλλά και μέσα από τη διοργάνωση σχετικών εκδηλώσεων, που αφορούν τόσο την επιστημονική κοινότητα (συνέδρια, θεματικά εργαστήρια, διαλέξεις) όσο και το ευρύτερο κοινό (ξεναγήσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα για το ευρύτερο κοινό και για διάφορες ηλικίες και μορφωτικά επίπεδα) (εικ. 10, 11).

ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ FITCH ΩΣ ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ ΝΕΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Η επιμόρφωση νέων ερευνητών αποτέλεσε από την αρχή σημαντικό στόχο του εργαστηρίου, καθώς η επένδυση στην επόμενη γενιά των αρχαιολόγων αποτελεί ουσιαστικά επένδυση στο μέλλον του εργαστηρίου αλλά και του κλάδου γενικότερα. Στο Εργαστήριο Fitch έχουν πλέον εκπαιδευθεί εκατοντάδες

ερευνητές, και πολλοί από αυτούς διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν τις εξελίξεις του κλάδου, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Ο εκπαιδευτικός ρόλος του εργαστηρίου πραγματοποιείται στο πλαίσιο των παρακάτω δράσεων:

1. Συμμετοχή σε προγράμματα πρακτικής εξάσκησης προπτυχιακών ή μεταπτυχιακών φοιτητών (όπως ΑΤΛΑΣ, Erasmus, Turing), που έχουν στόχο να εξοικειώσουν τους φοιτητές με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας ερευνητικών οργανισμών αλλά και με τις ερευνητικές πρακτικές και το αντικείμενό τους, με στόχο τον πιο εμπειριστατωμένο επαγγελματικό προσανατολισμό των φοιτητών. Τα τελευταία χρόνια το Fitch φιλοξενεί ετησίως 2-3 ασκούμενους προπτυχιακούς ή μεταπτυχιακούς φοιτητές, συχνά σε συνεργασία και με άλλα τμήματα της ΒΣΑ. Κάποιοι από αυτούς προχώρησαν σε επιλογές σπουδών σχετικές με τα αντικείμενα του εργαστηρίου

και επέστρεψαν ως μεταπτυχιακοί ή διδακτορικοί φοιτητές αλλά και ως επαγγελματίες πια ερευνητές.

2. *Επιβλεψη και καθοδήγηση μεταπτυχιακών και κυρίως διδακτορικών φοιτητών* που παρακολουθούν προγράμματα σπουδών σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδας, της Βρετανίας αλλά και άλλων ευρωπαϊκών, κυρίως, χωρών. Αυτό γίνεται συχνά στο πλαίσιο συγκεκριμένων προγραμμάτων με εξωτερικές χρηματοδοτήσεις, όπως η συμμετοχή σε δίκτυο εκπαίδευσης διδακτορικών φοιτητών της δράσης Marie Sklodowska Curie Actions – European Training Networks της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁹.

3. *Πρόγραμμα υποτροφιών μικρής διάρκειας* (1–3 μήνες) σε διδακτορικούς φοιτητές ή νέους μεταδιδακτορικούς ερευνητές (Fitch bursaries), με στόχο να πραγματοποιήσουν μέρος της έρευνάς τους στο εργαστήριο, χρησιμοποιώντας τις υπάρχουσες υποδομές και με την καθοδήγηση και συνεργασία των ερευνητών του. Κατά μέσο όρο το Fitch φιλοξενεί 2–4 τέτοιους υποτρόφους κάθε χρόνο.

4. *Πρόγραμμα μεταδιδακτορικών υποτροφιών μεγάλης διάρκειας* (συνήθως 2–4 χρόνια) για νέους ερευνητές, ώστε να ενταχθούν στο ερευνητικό δυναμικό του εργαστηρίου και να αποκτήσουν εμπειρία σε όλα τα στάδια της έρευνας και σε συνεργασίες ποικίλης κλίμακας. Πέρα από το πρόγραμμα μεταδιδακτορικών υποτροφιών του εργαστηρίου (Williams fellowships in ceramic petrology), εξασφαλίζονται χρηματοδοτήσεις για τέτοιες θέσεις και στο πλαίσιο στοχευμένων συνεργασιών, έπειτα από αιτήσεις σε ιδρύματα και προγράμματα του εσωτερικού και του εξωτερικού (π.χ. μεταδιδακτορικές υποτροφίες της Βρετανικής Ακαδημίας σε συνεργασία με βρετανικά πανεπιστήμια, του προγράμματος Marie Sklodowska Curie Actions, υποτροφίες μεταδιδακτορικής έρευνας του Institute for Aegean Prehistory, με χρηματοδότηση του National Science Fund των ΗΠΑ κ.λπ.). Ετησίως εργάζονται στο εργαστήριο τουλάχιστον 3–4 μεταδιδακτορικοί υπότροφοι ενταγμένοι στο ερευνητικό του πρόγραμμα.

5. *Οργάνωση εντατικών επιμορφωτικών σεμιναρίων* (εικ. 12–13). Το 2010, το Εργαστήριο Fitch εγκαινίασε ένα ετήσιο εντατικό επιμορφωτικό σεμινάριο με τίτλο «Εισαγωγή στην Κεραμική Πετρολογία», διάρκειας 2 εβδομάδων, που απευθύνεται κυρίως σε διδακτορικούς φοιτητές και μεταδιδακτορικούς ερευνητές εξειδικευμένους στη μελέτη κεραμικής²⁰. Ο σταθερά μεγάλος αριθμός αιτήσεων από όλο τον κόσμο που συνεχίζουμε να λαμβάνουμε κάθε χρόνο για τις 12 προσφερόμενες θέσεις του σεμιναρίου αντανάκλα τη γενικευμένη αποδοχή πια της κεραμικής πετρογραφίας ως ενός πολύτιμου εργαλείου στη μελέτη της κεραμικής αλλά και τον σημαντικό ρόλο του Fitch ως διεθνούς ερευνητικού και εκπαιδευτικού κέντρου για μελέτες κεραμικής. Μερικοί από τους συμμετέχοντες ήταν ήδη ή έγιναν αργότερα πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, ενώ πολλοί είναι αυτοί που ανέπτυξαν συνεργασίες με το εργαστήριο ή επέστρεψαν ως μεταδιδακτορικοί ερευνητές. Από το 2019, το εργαστήριο εγκαινίασε κι ένα δεύτερο εντατικό επιμορφωτικό σεμινάριο, διάρκειας μίας εβδομάδας, με αντικείμενο τη μελέτη του αρχαίου γυαλιού στη Μεσόγειο²¹. Τέλος, ερευνητές του εργαστηρίου προσκαλούνται συχνά σε πανεπιστημιακά ιδρύματα (π.χ. ΑΠΘ, Πολυτεχνείο της Κρήτης κ.λπ.), για να παραδώσουν μαθήματα στο πλαίσιο μετα-

πτυχιακών κύκλων σπουδών σχετικών με τα αντικείμενα του εργαστηρίου.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ FITCH: ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ, ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ

Οι άνθρωποι του Fitch μετρούν πια αρκετές εκατοντάδες. Πρόκειται για τους ανθρώπους που είχαν, έχουν και θα έχουν μια στενή σχέση με το εργαστήριο, και η μορφή αυτής της σχέσης μπορεί να μεταβάλλεται στον χρόνο.

Είναι: α) το προσωπικό του εργαστηρίου, ερευνητικό και υποστηρικτικό (Πίν. 3), αλλά και το προσωπικό άλλων τμημάτων της ΒΣΑ· β) αυτοί που συμμετέχουν στις διάφορες επιμορφωτικές δράσεις του εργαστηρίου (μαθήματα, πρακτική άσκηση κ.λπ.)· γ) οι επισκέπτες ερευνητές (φοιτητές και ακαδημαϊκοί, που χρησιμοποιούν τις εγκαταστάσεις του εργαστηρίου για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα)· δ) οι εξωτερικοί συνεργάτες, που περιλαμβάνουν συχνά άτομα από τις παραπάνω κατηγορίες. Πρόκειται για συνεργάτες σε διάφορους τομείς της έρευνας, αλλά και στη διδασκαλία, στην οργάνωση εκδηλώσεων ποικίλης κλίμακας και χαρακτήρα, όπως συνεδρίων ή εκπαιδευτικών προγραμμάτων, από ιδρύματα και οργανισμούς της Ελλάδας, της Βρετανίας και αλλού· ε) τα μέλη της επιτροπής του Fitch, από τον πρώτο πρόεδρο της επιτροπής (Edward Hall, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης) μέχρι τον τωρινό (Carl Heron, Βρετανικό Μουσείο) (Πίν. 3) και τους δεκάδες άλλους εξέχοντες ακαδημαϊκούς και ερευνητές σε κλάδους σχετικούς με την έρευνα του εργαστηρίου, από ιδρύματα της Βρετανίας, που προσέφεραν και προσφέρουν γενναιόδωρα τις πολύτιμες συμβουλές τους και επιβλέπουν τον στρατηγικό σχεδιασμό, τη λειτουργία και τη δράση του εργαστηρίου· στ) οι χορηγοί, από τους Marc και Ismene Fitch που στάθηκαν πολύτιμοι υποστηρικτές, και τον Charles Williams που παραμένει υποστηρικτής αλλά και συνεργάτης, ως και τον Malcolm Wiener και τα μέλη του Bradford McConnell Trust, αλλά και πολλούς άλλους, χωρίς τους οποίους το Fitch μπορεί να μην υπήρχε, και σίγουρα δεν θα είχε καταφέρει όσα κατάφερε.

Καθώς το Fitch συμπληρώνει μισό αιώνα ζωής, η μνήμη της τελετής των εγκαινίων του εκείνο το φθινοπωρινό απόγευμα του 1974 στη «Δυτική Αποθήκη» της ΒΣΑ κοντεύει να σβήσει. Το εγχείρημα όμως πέτυχε! Τα αποτελέσματα της προσπάθειας του Hector Catling, του Richard Jones και όλων των συνεργατών τους, αλλά και των πολύτιμων χορηγών, χάραξαν και συνεχίζουν να χαράσσουν νέους δρόμους. Τα επιτεύγματα και οι επιτυχίες, αλλά και οι αποτυχίες που έγιναν μαθήματα αποτελούν τη βάση για τον στρατηγικό σχεδιασμό των δράσεων του εργαστηρίου στις επόμενες δεκαετίες. Σίγουρα οι άνθρωποι του Fitch αποτελούν το πιο πολύτιμό του επίτευγμα. Όλοι αυτοί που δημιουργούν πλέον ένα δίκτυο συνεργασιών και υποστήριξης το οποίο ολοένα επεκτείνεται και δυναμώνει και αποτελεί τη σημαντικότερη εγγύηση για το μέλλον του εργαστηρίου και τις προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει στα επόμενα πενήντα χρόνια.

Πίνακας 1. Το Εργαστήριο Fitch – Στατιστικά

	Αριθμός	Διάρκεια θητείας
Διευθυντές	3	9–20 έτη
Γραμματείς–Βοηθοί εργαστηρίου	8	
Ερευνητικοί υπότροφοι μακράς διάρκειας	35	(1–4 έτη)
Ερευνητικοί υπότροφοι μικρής διάρκειας	36	(1–3 μήνες)
Συμμετέχοντες σε επιμορφωτικά σεμινάρια	περ. 150	1–2 εβδομάδες
Επισκέπτες ερευνητές	>160	1 εβδομάδα–1 έτος
Ασκούμενοι	>25	2 εβδομάδες–1 έτος
Ερευνητικά προγράμματα	>500	
Δημοσιεύσεις (ποικίλου χαρακτήρα)	>300	
Διαλέξεις (Fitch Wiener seminars)	>90	

Πίνακας 2. Βασικές πηγές χρηματοδότησης της ερευνητικής δράσης του Εργαστηρίου Fitch κατά την τελευταία δεκαετία

British Academy
Ευρωπαϊκή Ένωση (HORIZON 2020)
National Science Fund (ΗΠΑ)
Austrian Science Fund
Wenner Gren Foundation (ΗΠΑ)
Cornell University (ΗΠΑ)
University College London
University of Cambridge
INSTAP (ΗΠΑ)
Carlsberg Foundation (Δανία)
Jagiellonian University (Κρακοβία)
Polish Science Fund
Ελβετική Σχολή Αθηνών
Γαλλική Σχολή Αθηνών
CNRS–IRN (Γαλλία)
UCL–Qatar

Πίνακας 3. Το προσωπικό του εργαστηρίου και οι πρόεδροι της επιτροπής του

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ /ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ	WILLIAMS FELLOWS IN CERAMIC PETROLOGY	CHEMISTRY FELLOWS	ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΙ/ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟΙ ΥΠΟΤΡΟΦΟΙ/ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ/ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
Richard Jones (1974–1991)	Glynis Jones (1974–1978)	Ian K. Whitbread (1979–1982)	Helen. J. B. Hatcher (1981–1983)	Patricia Collins (Environmental fellow, 1991–1993)
Ian K. Whitbread (1992–2001)	Φωτεινή Χριστοδουλάκη (1978–1980)	Peter M. Day (1984–1986)	D. J. Liddy (1984–1987)	Louise Joyner (Medieval Corinth ceramics, 1993–1994)
Ευαγγελία Κυριατζή (2001–)	Ελένη Λουκά (1980–1993)	Sarah J. Vaughan (1987–1992)	Effie Photos–Jones (1987–1988)	Μαρία Κουσουλάκου (soil micromorphology, 2000–2002)
	Μιχάλης Σακαλής (1990–)	John Mitchell (1990–1993)	Neil Brodie (1991–1994)	Michael Boyd (Geophysics, 1996–)
ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ FITCH	Μαρία Παπακωνσταντίνου (1993–2002)	Christina de Domingo (1993–1995)	Roger C. P. Doonan (1994–1997)	Γεωργία Κορδατζάκη (διάφορα προγράμματα, 2015–)
Edward T. Hall (1974–1993)	Τάνια Γερούση (2002–2010)	Graham M. Chandler (1995–1997)	Matthew J. Ponting (1997–1999)	Edyta Marzec (Πάφος/Δήλος, 2013–)
Alan Mark Pollard (1993–2002)	Ξένια Χαραλαμπίδου (2010)	Ευαγγελία Κυριατζή (1997–2001)	Sven van Lokeren (2000–2002)	Ξένια Χαραλαμπίδου (Ερέτρια/ESAG, 2013–2015)
Paul Halstead (2002–2005)	Ζωή Ζγουλέτα (2010–)	Jill Hilditch (2002–2005)	Αλεξάνδρα Τσολακίδου (2002–2003)	Bartlomiej Lis (MSCA-IF, TRACT 2017–2019)
Ian Freestone (2005–2020)		Marie–Claude Boileau (2005–2009)	Έφη Καρτσωνάκη (2003–2005)	Leandro Fantuzzi (Καρχηδονιακοί αμφορείς, 2017–2019)
Carl Heron (2020–)	SCIENTIFIC RESEARCH OFFICERS	Αρετή Πεντεδέκα (2009–2013)	Μυρτώ Γεωργακοπούλου (2005–2010)	Μαρία Duggan (BAPDF–Tintagel, 2018–)
	Μυρτώ Γεωργακοπούλου (2010–2013)	John Gait (2013–2017)		Μαρία Χολέβα (INSTAP–MEX Αιγαίο–Ανατολία, 2018–)
	Noémi S. Müller (2013–)	Florence Liard (2017–2018)		Ανθή Μπαλιτσάρη (FNRS–MEX Αττική, 2018–)
		Carlotta Gardner (2018–2022)		

Σημειώσεις

1 Ο νέος κλάδος που άρχισε να δημιουργείται και συνδέθηκε γενικά με τη χρήση τεχνικών και μεθόδων από τις θετικές επιστήμες στη μελέτη της ιστορίας του ανθρώπου ονομάστηκε αρχικά Αρχαιομετρία (Archaeometry). Στην πορεία, όμως, υιοθετήθηκαν και επικράτησαν άλλοι όροι στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία, όπως

Archaeological Sciences, ή Science-based Archaeology, που αποδίδονται στα ελληνικά με τον όρο Αρχαιολογικές Επιστήμες. Βλ. M. Martinon–Torres, *Archaeological Sciences*, στο Sandra L. López Varela (επιμ.), *The Encyclopaedia of Archaeological Sciences*, Wiley Blackwell, Malden, MA 2018. John Wiley & Sons, Inc. D. Killick / S.M.M.

Young, «Archaeology and Archaeometry: From Casual Dating to a Meaningful Relationship?», *Antiquity* 71/273 (1997), σ. 518–524.

2 Βλ. βιβλιογραφία σημ. 1.
3 H.W. Catling / A.E. Blin–Stoyle / E.E. Richards, «Spectrographic Analysis of Mycenaean and Minoan Pottery», *Archaeometry* 4/1 (1961), σ. 31–38.

4 M. Boyd / E. Kiriati, «Excavating on the mainland and isles», στο E. Calligas / J.A. Whitley (επιμ.), *On site: British Archaeologists in Greece*, Motibo Publications, Athens 2005, σ. 41–68.

5 H.W. Catling, «The Birth of the Fitch Laboratory», *BSA* 100 (2005), σ. 407–409. P. Megaw, «Aid for the British

- School of Archaeology at Athens», στο F. Emmison / R. Stephens (επιμ.), *Tribute to an Antiquary: Essays presented to Marc Fitch by some of his friends*, Leopard's Head Press, London 1976, σ. 21–26.
- 6 Στη δημιουργία αυτής της αναλυτικής μονάδας πολύτιμη ήταν η συμβολή της Μυρτώς Γεωργακοπούλου, που έγινε και η πρώτη Scientific Research Officer του εργαστηρίου (M. Georgakopoulou / A. Hein / N.S. Müller / E. Kiriati, «Development and calibration of a WDXRF routine applied to provenance studies on archaeological ceramics», *X-Ray Spectrometry* 46/3 (2017), σ. 186–199), ενώ στην περαιτέρω διεύρυσή της σε μια από τις σημαντικότερες τέτοιες μονάδες στην Ευρώπη συνέβαλε ουσιαστικά η διάδοχος της Noëmi Müller. N.S. Müller / A. Hein / M. Georgakopoulou / V. Kilikoglou / E. Kiriati, «The effect of inter- and intra-source variation: A comparison between WD-XRF and NAA data from Cretan clay deposits», *Journal of Archaeological Science: Reports* 21 (2018), σ. 929–937.
- 7 M. Boyd / S. Provost, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine I. Philippines, les quartiers Sud-Ouest», στο *Bulletin de correspondance hellénique* 125/2 (2001), σ. 453–521. S. Provost / M. Boyd, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine, II. Philippines, les quartiers Ouest», στο *Bulletin de correspondance hellénique* 126/2 (2002), σ. 431–488.
- 8 Η δημιουργία της μονάδας περιβαλλοντικής αρχαιολογίας στο Fitch υποστηρίχθηκε οικονομικά από τους Marc και Ismene Fitch (διετής υποτροφία) και τον K. Κωνσταντινίδη (δωρεά προς τιμήν του Hector Catling, εργαστηριακός εξοπλισμός), ενώ στην πράξη κίριος ήταν ο ρόλος της Pat Collins (Environmental fellow 1992–94) που εργάστηκε για τη δημιουργία των συλλογών αναφοράς υπό την καθοδήγηση των Paul Halsted και Glynis Jones, καθηγητών στο Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ.
- 9 E. Κυριατζή / N. Παπακωνσταντίνου / T. Γερούση, «Από την ανασκαφή στο εργαστήριο: οστεοαρχαιολογικές μελέτες στο Βρετανικό Σχολή Αθηνών», στο *Πρακτικά Συνεδρίου «και όμως δεν είναι σιωπλά... Ανθρώπινα κατάλοιπα στα αρχαιολογικά μουσεία. Δεοντολογία και Έκθεση»*, 31/10–1/11/2019, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (υπό έκδ.).
- 10 Η εισαγωγή και ανάπτυξη της κεραμικής πετρογραφίας στο Εργαστήριο Fitch βασίστηκε από την αρχή στη συνεχή υποστήριξη του χορηγού και στενού συνεργάτη του εργαστηρίου Charles K. Williams II. Από το 1979 μέχρι σήμερα χρηματοδοτείται από σχετικό κληροδότημα η αντίστοιχη υποτροφία (Williams fellowship in ceramic petrology, βλ. Πtv. 3).
- 11 R.E. Jones / P.M. Day, «Late Bronze Age Aegean and Cypriot-Type Pottery on Sardinia: Identification of Imports and Local Imitations by Physico-Chemical Analysis», στο M.S. Balmuth (επιμ.), *Nuragic Sardinia and the Mycenaean World* (BAR International Series, 387), 1987, σ. 257–270. J.A. MacGillivray / P.M. Day / R.E. Jones, «Dark-faced incised pyxides and lids from Knossos: problems of date and origin», στο E.B. French / K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory*, Bristol 1988, σ. 91–93.
- 12 S.J. Vaughan, «Appendix 2. Petrographic analysis of Mikre Vigla wares», στο R.L.N. Barber / O. Hadjianastasiou, «Mikre Vigla: a Bronze Age settlement on Naxos», *BSA* 84 (1989), σ. 150–162. S.J. Vaughan, «Petrographic analysis of the Early Cycladic wares from Akrotiri, Thera», στο D.A. Hardy / C.G. Doumas / J.A. Sakellarakis / P.M. Warren (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3–9 September 1989*, London 1990, σ. 470–487.
- 13 L. Joyner, «Cooking Pots as Indicators of Cultural Change: A Petrographic Study of Byzantine and Frankish Cooking Wares from Corinth», *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 76/1 (2007), σ. 183–227.
- 14 I.K. Whitbread, *Greek Transport Amphorae: A petrological and Archaeological Study* (Fitch Laboratory Occasional papers, 4), British School at Athens, 1995.
- 15 R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery: a review of scientific studies* (Fitch Laboratory Occasional Paper, 1), British School at Athens, Athens 1986. Whitbread 1995, ό.π. P.M. Day, «Technology and ethnography in petrographic studies of ceramics», στο Y. Maniatis (επιμ.) *Archaeometry: Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam 1989, σ. 139–147. E. Kiriati / M. Georgakopoulou / A. Pentedeka, «Pottery Production and Importation within Aegina's Landscape: ceramic petrology, geochemistry, replication experiments and ethnoarchaeology», στο W. Gaus / E. Kiriati, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2011, σ. 69–156.
- 16 E. Kiriati, «Sherds, Fabrics and Clay Source: Reconstructing the Ceramic Landscapes of Prehistoric Kythera», στο K. Foster / R. Laffineur (επιμ.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age* (Aegaeum, 24), University of Liège, Liège 2003, σ. 123–129. C. Broodbank / E. Kiriati, «The first 'Minoans' of Kythera re-visited: Technology, demography and landscape in the pre-palatial Aegean», *AJA* 111 (2007), σ. 241–274. E. Kiriati / C. Broodbank, «Social Places and Spaces on and beyond Kythera during the Second Palace Period: Exploring the Island's Landscape and Connectivity», στο B. Eder / M. Zavadil (επιμ.), *(Social) Place and Space in Early Mycenaean mainland Greece*, OREA Publications, 2021.
- 17 W. Gaus / E. Kiriati, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2011.
- 18 E. Kiriati / S. Andreou, «Mycenaean and Mycenaeanising pottery across the Mediterranean: A multi-scale approach to technological mobility, transmission and appropriation», στο E. Kiriati / C. Knappett (επιμ.), *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, Cambridge University Press, 2016, σ. 365–384. B. Lis / E. Kiriati / S. Rückl / A. Batziou, «Dealing with the Crisis: Mobility of Aeginetan-Tradition Potters around 1200 BC», *Annual of the British School at Athens* 115 (2020), σ. 1–59. L. Fantuzzi / E. Kiriati / A.M. Sáez Romero / N.S. Müller / C.K. Williams, «Punic amphorae found at Corinth: Provenance analysis and implications for the study of long-distance salt-fish trade in the Classical period», *Archaeological and Anthropological Sciences* 12 (2020), σ. 179.
- 19 Για το διάστημα 2021–2025, το Εργαστήριο Fitch μαζί με 7 ακόμη ερευνητικά και εκπαιδευτικά ινστιτούτα συμμετέχει σε δίκτυο εκπαίδευσης νέων ερευνητών με χρηματοδότηση από την ΕΕ (Europe's Horizon2020, MSCA-ITN, Training the next generation of archaeological scientists: Interdisciplinary studies of pre-modern Plasters and Ceramics from the eastern Mediterranean (PlaCe – Grant Agreement no. 956410) και συντονιστή το Ινστιτούτο της Κύπρου (<https://place-itn.cyi.ac.cy/>).
- 20 Διδάσκεται από Ευαγγελία Κυριατζή, Ruth Siddall (Earth Science, University College London) με τη βοήθεια των εκάστοτε Williams fellows και τη σταθερή συνεργασία της Γεωργίας Κορδατζάκη, μεταδιδακτορικής συνεργάτριας του εργαστηρίου.
- 21 Διδάσκεται από τον Ian Freestone (University College London) και την Yael Gorin Rosen (Israel Antiquities Authority), πρωτοπόρους ερευνητές στη μελέτη του αρχαίου γυαλιού, με τη βοήθεια της Δρος Carlotta Gardner (Williams fellow 2018–2022).